

СІМ'Я В ПОСТАТЕЇСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Матеріали міжнародної конференції

Сергій АВЕРИНЦЕВ

СОЛІДАРНІСТЬ ПОКОЛІНЬ ЯК ФАКТОР ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВОБОДИ

Серед мучеників та сповідників недавніх часів, якими так щедро прославив Господь Російську Православну Церкву, ми знов і знов зустрічаємо священницькі двійці, діади, в кожній з яких подвиг батька був у стійкій вірності продовжений сином. Духовно-парадигматичний зміст таких діад виявлений, наприклад, у словах новоскладеного тропаря священномученику Сергію Мечеву, рідному сину праведного протоієрея Олексія Мечева, пастиря знаменитої “Маросейської” парафії в Москві: *“От корене праведнаго прозябл еси (...), пред Богом во узах и до смерти предстоя”*. Вірність сина *во узах и до смерти* бездоганному прикладу батька – без сумніву, найутішніший випадок стосунків *батьків і дітей*, який тільки може бути. Для нас, людей віруючих, обидва – перш за все свідки віри. Але мені хотілось би підкреслити, що в контексті мирському та громадянському обидва можуть із повною підставою розглядатися як герої мирного опору тоталітаризмові, що показали приклад тісного взаєморозуміння у безстрашному захисті одного з невід’ємних людських прав – права на вірність своїм переконанням. (Як москвич я подумав про ці імена; тут, у Києві, самі собою згадуються інші, хоча б імена батька та сина – *Олександра та Олексія Глаголевих*.)

Мені хотілося почати із цього, подумки озираючись на такі приклади, щоб від них отримати потрібний критерій та правомірність для розгляду менш світлих областей реальності.

Наш час, – звичайно, не перший у перебігу епох, який через досвід дізнався про проблеми та труднощі у спілкуванні між поколіннями. Будь-яка епоха знала про ці труднощі, і навіть конвенційне прикрашання не могло всерйоз зробити їх менш помітними. Відмова від будь-якого прикрашання сама по собі

виправдана; проте не можна не зазначити, що в наш час надто відчутна активна зацікавленість у тому, щоб якомога більше наблизити генераційне відокремлення до теоретичної та фактичної абсолютизації. Достатньо очевидно є комерційна зацікавленість у цьому певних інстанцій, наприклад, індустрії, що обслуговує “молодіжну субкультуру”, автомобільної промисловості, що домагається того, аби зникла практика користування спільним сімейним автомобілем, і впевнено інструменталізує ідеологічні мотивації для заохочення кожного атомізованого члена родини в його бажанні будь що володіти власним автомобілем; але все це нецікаво.

Значно цікавішим та серйознішим є випадок, коли до боротьби проти солідарності поколінь спонукають більш або менш справжні ідейні мотиви, пов’язані із сьогоднішньою програмою *лібералізму*. Мушу зробити особисте зізнання: до того часу, поки я не міг спостерігати життя сучасної Європи з близької відстані, слово “ліберал”, освячене для російського вуха прикладом Пушкіна, подобалося мені значно більше, ніж слово “демократ”, профановане словосполученням на зразок “народна демократія”, і мені було незрозуміло, чому сучасні католики, проголошуючи себе прибічниками демократії, досить насторожено ставляться до “лібералізму”. Нині я дивлюсь на речі інакше і сприймаю затіяну сучасним лібералізмом програму загального перевиховання людства як загрозу демократії, а себе, подумати тільки, відчуваю на боці демократії! Але це так, відступ. Спробуємо поглянути на речі серйозно та неупереджено: а може, сучасні ліберали, що перекладають нудною прозою повсякденний настрій розуму, який був у Сорбонні 1968 року романтичним бунтом, що вбачають у релікті “синівських” і, тим більше, “дочірніх” почуттів представників молодих поколінь емоційний резерв, який належить викорчовувати, для повернення “авторитаризму”, “репресивізму” і, зрештою, тоталітаризму, – все ж таки праві? Праві, не з наших, християнських, але зі своїх власних, секуляризаційно-громадянських позицій? Адже вони так полюбують посилятися на те, що так звана “міцна сім’я” з аж до нудоти слухняним молодшим поколінням була базою усіх тоталітарних режимів!

Я вважаю, що для початку хибною, історично, фактично хибною є представлена ними картина тоталітаризмів, нібито від самого зародження зайнятих насадженням гнітючої сімейної доброзичливості. Річ не така вже й проста.

У кожного тоталітаризму з плином часу спостерігається два обличчя, точніше, дві личини у його ставленні до цінностей сім’ї, і

личини ці дуже відрізняються між собою. Досить зрозуміло, що в пам'яті наступних поколінь залишилися личини, що поставали наприкінці тієї чи іншої тоталітарної епохи та пов'язані із штучною імітацією культу сім'ї як "частки суспільства". Однак для самої сутності тоталітаризму характерним є шлях від стратегії загравання із скасуванням усіх моральних табу – до стратегії їх посилення: можна згадати хоча б рух націонал-соціалізму від мрій про "чоловічі спілки" та одностатеву любов героїчних спартанців, що достатньо відчутні ще у книзі Альфреда Розенберга "Der Mythos des 20. Jahrhunderts" і, здається, достатньо важливих для повсякденності SA, – до репресій проти гомосексуалістів, яких направляли до таборів, а також контраст між ранньо-більшовицькою грою у суцільне "розкріпачення" та сталінською грою у відновлення "міцної" сім'ї. Аж ніяк не можна погодитися з лауреатом пулітцерівської премії американським журналістом Гедріком Смітом, автором відомої книги "The Russians" (1976), коли він, не зовсім зрозумівши жанрову належність цитованого ним ленінського висловлювання, вважає всю атмосферу 20-х років "вікторіанською", – можливо, йому ніхто не розповідав про акції "Геть сором" і тому подібне. Це згодом з'являться високоморальні плакати та солодкі віршики про маму, про вчительку і таке інше. Але важливо, що значення тієї чи іншої тактики – одне й те ж: прагнення тоталітаризму систематично витіснити всі людські стосунки і підмінити їх собою. І ранній радянський лад з його ставкою на комсомольців – "Комунізм – це молодість світу", – і ранній націонал-соціалізм мали неприховані риси "молодіжної культури", і при всій відмінності між організацією Wandervogel¹, яку було колись розпущено гітлерівцями, і SA, люди багато в чому подібного типу шукали в них задоволення тієї ж потреби у специфічно юнацькій, генераційно забарвленій утопії.

Не слід забувати те, що часто забувається, а молодшим поколінням і зовсім невідоме: цілий ряд побутових навичок, згодом вельми енергійно засвоєних радянським офіціозом, певний час засуджувався новою ідеологією. Перш, ніж легітимізувати таке важливе для сім'ї свято довкола ялинки на межі двох років, перш, ніж впровадити новорічну – ясна річ, не різдвяну! – ялинку навіть у Кремлі, "новий побут" пройшов через засудження ялинки взагалі як "міщанства". Цей символ суверенності сім'ї був у 20-і роки таким же підозрілим, як, скажімо, "Gaudeamus", символ університетської суверенності². Потім усе це "відроджувалося" зверху – так само

штучно, так само пишно, як заборонялося до того. Але питання не зводимо до ексцесів ранньобільшовицького експериментаторства, як і до контрастів між ним та сталінським квазіреставраторством. Між “лівацькими” ексцесами та реставраціями, що відбувалися потім, є не тільки контраст, але й змістовний зв’язок у процесі скасування суверенітету сім’ї. Ялинка перестас бути чимось, що зберігається у сім’ї без озирання на зовнішні щодо сім’ї інстанції: її віднімають – і потім дарують згори; без того, щоб забрати, неможливо було б подарувати. Усе, що просто так, само по собі, не питаючись ідеології, існує в житті людей і спеціально в сім’ї, оцінювалося як “міщанство”. Дискусії про межі “міщанства”, такі помітні в радянських пісеньках передвоєнної пори, – міщанство резеда, краватка і тому подібне – важливі, кінець кінцем, не тим, в який бік вони вирішуються, а тим, що будь-яке рішення за своєю суттю скасовує суверенітет життєвої даності. Сім’я, членам якої “дозволено” скаржитися одне на одного в партком, – уже не зовсім сім’я, це щось інше.

Мені здається очевидним, що якби сімейні стосунки у наших народів були міцнішими, якби їх не вдалося розхитати, повсякденне життя не могло б набути такого характеру, якого воно – на жаль! – набувало. Я чув у дитячі роки від старої жінки сільського походження розповідь про те, як у їхньому селі ще перед тим, як їхню церкву зламали, місцеві комсомольці у престольне свято залізли на дзвінницю і поливали своєю сечею хресний хід, тобто своїх батьків, бабусь і дідусів... Ще раз – це були місцеві парубки, не якісь посланці з міста, тим більше не іногородці. Такий епізод змушує серйозно замислитися над тоталітарною експлуатацією генераційних суперечностей.

Тим більше важливою ставала в ці роки сім’я для тих, кому вона слугувала загороджувальною стіною проти життя, “як у всіх”. Але про це я не можу говорити в тоні об’єктивованого аналізу, а тільки в тоні особистого зізнання. Дозволяючи собі кілька таких зізнань, я вельми далекий від того, щоб бачити в собі упродовж мого життя приклад громадянської мужності – де там! Але якщо у мене з ранніх років була, якщо не рішучість до дії, то хоча б внутрішня незалежність, що дала мені силу взятися за вивчення тих матерій, якими я протягом життя займаюсь, – я завдячую цим всебічно старшим за віком, починаючи з батьків та їхніх друзів.

Мій батько народився 1875 року, в один рік зі Швейцером та Т. Манном; його однокурсником та співрозмовником у студентські

роки був Сергій Маковський. Після закінчення природничо-наукового факультету Петербурзького університету його направили удосконалюватися до Гейдельберга, потім певний час він працював на біологічній станції поблизу Неаполя та в Африці. Моя мама була на чверть століття молодша, однак, усе ж таки, встигла мигцем побачити Льва Толстого і закінчити гімназію в м. Подольську. Те, що я з дитинства був оточений книгами з історії і тому подібними із “старорежимною” орфографією, розповідями батька про стару Європу (і про Африку), розповідями його друзів про давню російську культуру – дуже важливо; але не це є найважливішим. Важливішим було інше: досвід солідарності з атмосферою цього кола перед лицем зовсім іншої атмосфери навколишнього суспільства. (Моя майбутня дружина зростала тим часом на Північному Кавказі в обстановці суворої провінційної бідності, проте її досвід солідарності зі старшими був абсолютно таким самим. Тому і нам, зустрівшись, було легко зрозуміти одне одного.)

Я жодним чином, Боже збав, не збираюся зображувати себе як ідеального сина. Я навіть не маю наміру надавати надто ідеальних рис моїм батькам. Щоденне, щогодинне спільне життя, тим більше у просторі єдиної кімнати комунальної квартири, де всі щомиті на очах одне в одного, не могло зовсім обходитися без непорозумінь та прикростей. І все ж таки саме ця тісна кімната ставала для моєї душі і для моєї свідомості справжньою Вітчизною в найпатетичнішому розумінні цього патетичного слова. Одного разу, років п’ятнадцяти, розбурханий бурхливими емоціями teenager’a, я так і сказав тодішньому моєму співрозмовникові, давньому другові мого батька, про якого далі ще йтиметься: “Моя Батьківщина – ось ця кімната, іншої у мене немає! (А він відповів: “Так, усе так, іншу в тебе забрали.”) А багато років по тому на питання старшої співрозмовниці: “Невже тобі ніколи не хотілося втекти з дому?” – я відповів: “Як ви не розумієте: з обложеної фортеці не тікають”.

Щойно згаданого мною друга мого батька звали Микола Іванович Леонов; він встиг до революції видати книжку віршів, найжвавіше цікавився історією культури, однак із середини 20-х рр. поїхав до Бухари викладати географію. Це явно був для нього єдиний шанс вижити, не зломившись. Ось його вірші про ранньосталінський час у Бухарі:

Памяти коснеющей не верьте!

І т.п.

Він був моїм постійним ментором у ті роки, коли йому було близько шістдесяти, а мені близько чотирнадцяти. Від нього я вперше

почув ім'я Марини Цветаєвої – і її вірші про горобину. Але не це найважливіше. Із найбільшою вдячністю я згадую сьогодні, як рішуче, навіть суворо, обривав він мої юнацькі намагання віддати данину конформізму і хоча б частково підлаштуватися до того світу, який починався за порогом батьківської кімнати. (Саме зін возив мене до Великодньої всеношної у щойно відкриту після війни Троїце-Сергієву Лавру). Поряд із ним я маю назвати й інших, наприклад, Сергія Івановича Юренєва – і все дружнє середовище довкола моїх батьків.

І тепер я повертаюся від моїх особистих зізнань до міркувань загального характеру. Ще раз, я зовсім не заперечую ані того, що у мене не було – перш за все з моєї власної вини, але не завжди – якоїсь небувалої гармонії у стосунках зі старшими, ані того, що не всім таланить в їхньому первинному досвіді так, як поталанило мені. І в будь-якому випадку певна міра генераційної незгоди впливає з об'єктивно даної різнорідності досвіду поколінь. Але ж незгода, яка не вироджується у ворожнечу, спір, що не призводить до сварки, самі по собі дають нашим думкам діалогічний вимір. Так, ми бачимо щось, чого не бачать старші, але якщо вони бачили те, чого справді не бачили ми, наше різнодумство з ними примушує замислитись, дає поштовх думці – за умов, що ми сприймаємо їхній досвід серйозно нарівні із власним. Спір з батьками, навіть тоді, коли він болючий, змушує заново продумати свою власну позицію, а це вже робить неможливим бездумне повторення кинутого mass media гасла.

Далі, я складаю собі звіт у тому, що моя юнацька солідарність із старшими була обумовлена специфічною ситуацією тоталітаристського часу, тобто, як нині кажуть, нас згуртовував image of enemy. Нині, слава Богу, та епоха минула; але ніхто не обіцяв нам, що тоталітаризм не повернеться, а якщо він, усе ж таки, повернеться, то прийде у зовсім інших формах, під іншими гаслами. Людський матеріал, який йому потрібен, – це люди, готові бадьоро підхоплювати та хором повторювати пропоновані слова; які це слова – не так важливо, вони можуть бути взятими із бездоганно ліберального набору. Ніколи не забуду демонстрації віденських молодих людей, що скандували: "Eins, zwei, drei – Palestine frei!" Перед якими проблемами стоять реальні євреї та реальні араби, а тут жодних проблем, їм усе пояснили по телевізору – eins, zwei, drei! Якщо я в чомусь вбачаю небезпеку нового, "повзучого" і спочатку, можливо, зовсім безкровного тоталітаризму, то це в такому настрої. Їх вивчили

не слухатися старших, – але тим більш некритично слухатися генераційної моди, якій уже ніхто не може суперечити. А тому проситимемо у Бога, щоб важкий, часом такий, що засмучує, діалог поколінь не перервався.

ПРИМІТКИ

¹ “Перелітний птах”, німецька молодіжна організація початку минулого століття, що культивувала практику піших туристських походів (і, здається, багато чого в цьому досягла); панівним настроєм була постромантична утопія, яка почасти нагадувала раннього Гессе.

² Про таке ставлення до старої латинської пісні я почув від моєї матері, яка закінчила гімназію якраз 1917 року, так що її студентська пора припала на першу половину 20-х рр.